

Η αρρώστια και η θεραπευτική γνώση στους προϊστορικούς χρόνους

Κεφ. 1

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΡΩΣΤΙΑΣ. ΠΑΛΑΙΟΠΑΘΟΛΟΓΙΑ¹

Η παλαιοπαθολογική έρευνα μας αποκαλύπτει ότι οι εκδηλώσεις της ζωής και της αρρώστιας είναι σχεδόν ταυτόχρονες. Η αρρώστια, αχώριστη σύντροφος της ζωής, δηλώνει την παρουσία της στην προανθρώπινη ακόμα εποχή, με νοσηρές καταστάσεις που εκδηλώνονται στους μακρινούς προδρόμους της ανθρώπινης φυλής.

Εξετάζοντας την ιστορία της αρρώστιας και των παθολογικών της εκδηλώσεων σε προϊστορικές περιόδους, βρίσκουμε αναμφίβολα τεκμήρια της παρουσίας της στην παλαιozoική ακόμα εποχή. Μιλάμε βέβαια για νοσηρές καταστάσεις που άφησαν τα αποτυπώματά τους κυρίως πάνω στο σκελετό. Περιοριζόμαστε αναγκαστικά σ' αυτές μια και δεν μπορούμε να μιλήσουμε για τις οργανικές εκείνες βλάβες, που ασφαλώς θα υπήρχαν, αλλά αφορούσαν άλλα όργανα και συστήματα.

Στη διεθνή βιβλιογραφία, ένα αιμαγγείωμα του οστού σε μεσοζωικό δεινόσαυρο –που είναι ίσως το αρχαιότερο νεόπλασμα που έχει καταγραφεί– και μια περίπτωση ακτινομύκωσης σ' ένα άλογο της Μειόκαινης περιόδου, συγκαταλέγονται στις πρώτες μαρτυρίες για την προϊστορική παρουσία της αρρώστιας.

Οι μαρτυρίες αυτές συμπληρώνονται με σκελετικά ευρήματα σε άλλα προϊστορικά ζώα της τριτογενούς και τεταρτογενούς περιόδου. Τα απολιθώματά τους εμφανίζουν διάφορες οστικές εξεργασίες, σκελετικές δυσπλασίες, οστικούς τραυματισμούς και κατάγματα, οδοντικές αλλοιώσεις, ακόμα και οστικές μαρτυρίες για παθήσεις του αίματος. Διαπιστώθηκε π.χ. ότι ζώα του Μεσοζωικού αιώνα, όπως ο δεινόσαυρος, ο απατόσαυρος και ο διπλόδοκος, παρουσίαζαν ευρήματα σπονδυλικής αγκύλωσης. Παρόμοιες μεταφλεγμονώδεις συμ-

φυτικές εξεργασίες έχουν επισημανθεί και στο μεσοζωικό κροκόδειλο, ενώ στην καινοζωική αρκούδα των σπηλαίων διαπιστώθηκε σπονδυλική αρθρίτιδα. Η πάθηση, περισσότερο γνωστή με τον όρο *αρθρίτιδα των σπηλαίων*, φαίνεται ότι ήταν πολύ διαδεδομένη και πρόσβαλλε αδιάκριτα ανθρώπους και ζώα.

Υπάρχουν περιπτώσεις που η παλαιοϊατρική έρευνα διατυπώνει ορισμένες θεωρίες και υποθέσεις, με βάση τις διάφορες θέσεις και στάσεις των σκελετικών απολιθωμάτων και συνδυάζοντας τα δεδομένα αυτά με άλλες παλαιοντολογικές παρατηρήσεις.

Απολιθωμένοι σκελετοί που ανήκαν σε δεινόσαυρους της Κριτιδικής περιόδου και βρέθηκαν σε στάση συσπείρωσης, “κουλουριασμένοι”, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι στην ίδια αυτή χρονική περίοδο ανάγεται η εξαφάνιση του είδους και ταυτόχρονα η εμφάνιση και εξάπλωση των φανερόγαμων φυτών, οδήγησαν στην υπόθεση ότι αιτία θανάτου των προϊστορικών αυτών ζώων ήταν η κατανάλωση τοξικών φυτών. Η απαιτούμενη σε ποσότητα 40 ως 50 γραμμαρίων αλκαλοειδής ουσία, που σύμφωνα με τους υπολογισμούς των ερευνητών, αποτελούσε τη θανατηφόρα δόση για τους δεινόσαυρους, ήταν εύκολο να συγκεντρωθεί μέσα στα 200 κιλά περίπου του καθημερινού τους σιτηρεσίου, που έβρισκαν άφθονο και κατανάλωναν λαίμαργα, χωρίς επιλογή.

Την υπόθεση ενισχύουν με τη λέπτυνση που παρατηρείται στο κέλυφος των αυγών του δεινόσαυρου, κατά την ίδια αυτή χρονική περίοδο. Το γεγονός αποδίδεται στην ίδια γενεσιουργό αιτία, ξεκινώντας από την παρατήρηση ότι τοξικές ουσίες, όπως π.χ. το DDT, προκαλούν σήμερα ανάλογα αποτελέσματα στα αυγά των πτηνών, επειδή επιδρούν στη σύνθεση του ασβεστίου που υπάρχει στο

Εικόνα 1. Σπόνδυλος προϊστορικού μαμούθ. Στο σπονδυλικό σώμα διακρίνεται εκτεταμένη παθολογοανατομική αλλοίωση οφειλόμενη σε οζίδια του Schmorl.

κέλυφός τους.

Ειδικά για το πρόβλημα των μικροβιακών φλεγμονών, μας είναι γνωστό ότι μικροβιακοί οργανισμοί και απλές μορφές ζωικής ύπαρξης θα πρέπει να απόχτησαν πολύ νωρίς παρασιτική και παθολογική δράση, στην Πέρμο περίοδο, σύμφωνα με μερικούς ειδικούς.

Θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι απολιθωμένα μικρόβια που εντοπίστηκαν σε βράχους, σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας, χρονολογούν την ύπαρξή τους πριν από 2 δισεκατομμύρια χρόνια. Κι ότι παρόλο που τα πρωτεύοντα αρχίζουν να εμφανίζονται μόνο περίπου πριν 65 εκατομμύρια χρόνια από σήμερα, η πρώτη μαρτυρία μικροβιακής φλεγμονής των οστών (οστεομυελίτιδας) είναι πολύ αρχαιότερη.

Η αποδεικτική αυτή μαρτυρία αφορά ένα προϊστορικό ερπετό, το *Dimetrodon* sp., που έζησε πριν 200 εκατομμύρια χρόνια, κατά το Κάτω Πέρμο του Τέξας και της Οκλαχόμα της Β. Αμερικής,

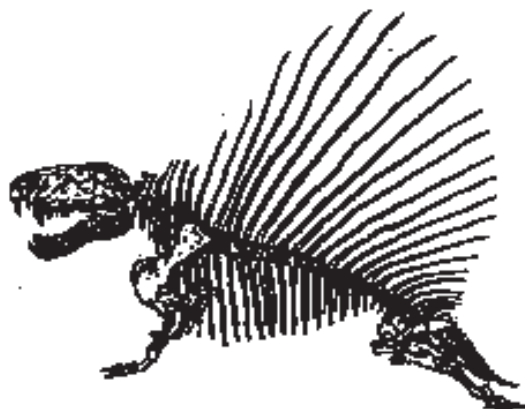
Εικόνα 2. Σπόνδυλος προϊστορικής αρκούδας. Μακροσκοπικές παθολογοανατομικές αλλοιώσεις σπονδυλαρθρίτιδας (οστεοφύτωση και οστεοπόρωση).

και το μήκος του ήταν 2,20 μ. Σε ακανθώδη απόφυση ραχιαίου σπονδύλου του εντοπίστηκαν αλλοιώσεις οστεομυελίτιδας. Αλλοιώσεις του ίδιου νοσήματος έχουν περιγραφεί και σε πολλά άλλα απολιθώματα, ζώων και ανθρώπου.

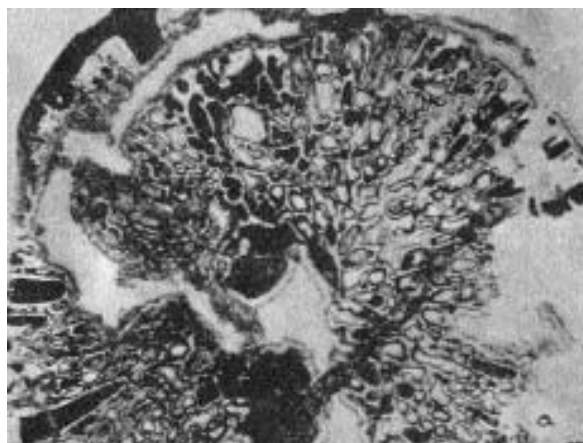
Στις οστικές φλεγμονές ανήκουν και οι μικροβιακές φλεγμονές των δοντιών. Την αρχαιότερη μαρτυρία οδοντικής μικροβιακής φλεγμονής διατηρούν τα τεριδονισμένα δόντια του αυστραλοπιθήκου. Η έρευνα τοποθετεί την ηλικία της μικροβιακής προσβολής πριν από 500-600.000 χρόνια.

Ωστόσο, η παλαιοιατρική έρευνα είναι δυνατή να επεκτείνεται, εκτός από το σκελετό, και στα μαλακά μόρια των ζωντανών οργανισμών, που σε πιο πρόσφατες σχετικά χρονικές περιόδους και κάτω από ειδικές συνθήκες περιβάλλοντος, διατηρήθηκαν ανέπαφοι μετά το θάνατό τους και προσφέρονται για παλαιοπαθολογική μελέτη.

Το είδος αυτό της έρευνας μπορεί, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, να αφορά ακόμα και προϊστορι-

Εικόνα 3. Αναπαράσταση του σκελετού ενός Dimetrodon sp. Οι ακανθώδεις αποφύσεις των σπονδύλων του σχημάτιζαν ένα τεράστιο πτερύγιο, που εύκολα μπορούσε να υποστεί τραυματισμούς.

Εικόνα 4. Μικροσκοπικές παθολογοανατομικές αλλοιώσεις οστεομυελίτιδας σε ακανθώδη απόφυση σπονδύλου του προϊστορικού ερπετού Dimetrodon sp.

Εικόνα 5. Μικρόβιο ηλικίας 250 εκατομμυρίων ετών, το οποίο πέτυχαν να αναβιώσουν στο Πανεπιστήμιο του Γουέστ Τσέστερ στην Πενσυλβάνια.

κά ζώα, που βρέθηκαν άθικτα, κάτω από πάγους, και ήταν θαυμάσια διατηρημένα, όπως π.χ. συμβαίνει με μαμούθ της Σιβηρίας και της Κίνας. “Κατεψυγμένο” κρέας από άλογο που έζησε πριν 40 χιλιάδες χρόνια, βρέθηκε στην Αλάσκα και σερβιρίστηκε κατά τη διάρκεια ενός γεύματος στη Λέσχη Εξερευνητών της Νέας Υόρκης, το 1972. Τα μέλη της Λέσχης δεν ήξεραν το είδος και την προέλευσή του, αλλά το βρήκαν εξαιρετικό, ενώ προηγούμενα ο κρεοσκοπικός έλεγχος πρέπει να είχε πιστοποιήσει την καταλληλότητά του.

Η ΚΤΗΝΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Πρέπει να έχουμε υπόψη μας από που ξεκίνησε η θεραπευτική γνώση. Γεννημένη με την πρώτη έκφραση του πόνου και την πρώτη αντίδραση για την ανακούφισή του και μεχρις ότου η γνώση αυτή αποχτήσει επιστημονική βάση –κάτι που έγινε με την πρώτη ανάγκη για εξήγηση των φαινομένων που εκδηλώνονται στον οργανισμό και την πρώτη έρευνα του ανθρώπινου νου βασισμένη στην παρατήρηση, την εμπειρία και τη λογική–, περιπλανήθηκε στα μονοπάτια του εμπειρισμού, της μαγείας και της θρησκείας. Παράλληλα η φυσική ορμή που οδηγεί τα άλογα ζώα και μερικώς τον άνθρωπο σε πράξεις που υπηρετούν τη συντήρησή τους και την αναπαραγωγή του είδους, αυθόρμητα και χωρίς παρέμβαση της κρίσης ή της σκέψης, αυτό δηλαδή που ονομάζουμε ένστικτο ή ορμέμφυτο, επηρέασε άμεσα τη διαμόρφωση της θεραπευτικής γνώσης, ιδιαίτερα στα πρώτα της βήματα.

Ενστικτώδης κτηνιατρική

Σχεδόν πάντοτε, ένα από τα πρώτα συμπτώματα, με το οποίο εκδηλώνεται μια οργανική βλάβη ή λειτουργική διαταραχή είναι ο πόνος. Οι πρώτες εκφάνσεις του πόνου είναι ενστικτώδεις και οι πρώτες ενέργειες αντίδρασης σ’ αυτόν σκοπεύουν στην ανακούφιση του ατόμου που πάσχει και, στη συνέχεια, στην προσπάθεια ανατομικής και λειτουργικής αποκατάστασης της βλάβης. Η με ατομικά μέσα ή με τη βοήθεια άλλων ενστικτώδης αυτή

προσπάθεια αντίδρασης στη νοσηρή κατάσταση που έχει δημιουργηθεί, μας δίνει την αντίληψη μιας “ιατρικής”, που προέρχεται από έμφυτη και ασυνείδητη παρόρμηση του ατόμου για αυτοσυντήρηση.

Ο άνθρωπος και πολύ περισσότερο τα ζώα, όπου το λογικό αντικαθίσταται από το ένστικτο, ελαυνόμενα από την υπέρτατη επιταγή να συντηρηθούν, να ζήσουν δηλαδή και να αναπαραχθούν, αντιδρούν στα εξωτερικά βλαπτικά αίτια με ενέργειες, που εντάσσονται, κατ’εφαπτομένη έστω, στην έννοια της παροχής ιατρικής βοήθειας, συνθέτοντας έτσι την εικόνα της ιατρικής των ζώων και του ανθρώπου στην αφετηριακή της φάση.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα ζώα σε εμπύρετες καταστάσεις αναζητούν από ένστικτο το κρύο νερό, προσπαθούν να μειώσουν τον πόνο των πληγών τους γλείφοντάς τες και βρίσκουν χίλιους δυο τρόπους για να καταπολεμήσουν τα εξωπαράσιτα που τα τυραννούν. Τα βουβάλια π.χ., για να κρατήσουν σε απόσταση ή να διώξουν τα έντομα που παρασιτούν στο δέρμα τους, βουτούν μέσα στο βούρκο. Το παχύ στρώμα της λάσπης που καλύπτει το σώμα τους παγιδεύει τα παράσιτα και στη συνέχεια η τριβή τους στον κορμό ενός δέντρου τα απαλλάσσει από την αποξηραμένη λάσπη μαζί και από τα ενοχλητικά ζώουφια.

Όταν ένας σκύλος σπάσει το πόδι του, γυμνάζεται να περπατάει με τα τρία, έτσι ώστε αυτό με το κάταγμα να βρίσκεται σε ανάπαυση ώσπου να αποκατασταθεί η βλάβη. Οι πίθηκοι είναι ικανοί να βγάλουν ξένα σώματα και έχουν παρατηρηθεί αναμφίβολα παραδείγματα παρεμβολής ζώων για να βοηθήσουν άλλα άρρωστα.

Η μητρική αλληλεγγύη για τον καθαρισμό και την προστασία του νεογέννητου, με την αποκοπή πολλές φορές του ομφάλιου λώρου από την ίδια τη μητέρα, καθώς και η αναζήτηση της θηλής του μαστού από το ίδιο το νεογέννητο, είναι από τις πιο εμφανείς εκδηλώσεις του ενστίκτου, για τη διατήρηση του είδους. Στην κατηγορία αυτή ανήκει και η προσφορά βοήθειας στην κυοφορούσα, την επίτοκη ή τη λεχώνα μητέρα, που ίσως αντιπροσωπεύει την πιο αρχαία μορφή ιατρικής αρωγής. Όταν π.χ. μια γάτα, μετά τον τοκετό, χάσει τα νεογνά της, καταλαμβάνεται από αφόρητους πόνους που προκαλεί το στάσιμο γάλα. Ανακουφίζεται τότε, όταν ξαπλωθεί και μια άλλη γάτα, οδηγημένη από το ένστικτό της, θηλάσει το γάλα. Πρόκειται για “επέμβαση” που με τη σειρά της τη

δανείστηκε από τα ζώα και η λαϊκή ιατρική του ανθρώπου.

Η ανθρώπινη παρατήρηση στράφηκε και προς τον κόσμο των φυτών, αναγνωρίζοντας σε ορισμένα από αυτά δηλητηριώδεις, θεραπευτικές ή διεγερτικές ιδιότητες των λειτουργιών του σώματος. Στη διαπίστωση αυτή οδηγήθηκε ίσως ο άνθρωπος από το παράδειγμα των ζώων.

Μια αναδρομή στα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων, όπως ο Αριστοτέλης², ο Αντίγονος Καρύστιος³ και ο Αιλιανός⁴, μας επιτρέπει να μορφώσουμε σαφή γνώμη για ό,τι αφορά την “εξορμεμψύτου” αυτοθεραπεία των ζώων. Οι περιγραφές αυτές, δανεισμένες ίσως από μια παλιότερη παράδοση, περιβάλλονται τις περισσότερες φορές από το μανδύα του θρύλου. Δεν είναι όμως δύσκολο να διακρίνουμε, σχεδόν πάντοτε, σ’ αυτές τις από πρώτη ματιά παράδοξες μαρτυρίες, έναν κεντρικό πυρήνα δράσης και ενέργειας, που χαρακτηρίζεται από την ενστικτώδη προσπάθεια για αυτοθεραπεία και αυτοσυντήρηση.

Έχει παρατηρηθεί πως όταν ο πίθηκος τραυματιστεί γλείφει την πληγή του, απομυζά τα χείλη του τραύματος και το καλύπτει με βρεμένα φύλλα δέντρων. Αν το τραύμα αιμορραγεί, ο πίθηκος πιέζει ισχυρά για να προκαλέσει αιμόσταση. Ο γορίλας όταν πληγωθεί από βέλος, το βγάζει μόνος του και καλύπτει την πληγή με φύλλα. Οι κάπροι για να θεραπεύσουν τα εξωτερικά τραυμάτα τους προσπαθούν να τα καλύψουν με φύλλα κισσού. Οι αγριόγατες χρησιμοποιούν για καθαρισμό τα αγριόχορτα. Τα πρόβατα, όταν πάσχουν από διστόμωση, αναζητούν και γλείφουν αλμυρές πέτρες. Ο ιπποπόταμος, ζώο που πάσχει από πληθώρα αίματος, βγαίνει από το νερό και τρίβεται πάνω σε αιχμηρές πέτρες, προκαλώντας δερματικές αιμορραγίες. Αφού αφήσει να τρέξει πολύ αίμα, κυλιέται στη συνέχεια μέσα στη λάσπη για να προκαλέσει αιμόσταση.

Ο προϊστορικός άρρωστος και ο προϊστορικός “γιατρός” θα πρέπει να διδάχτηκαν πολλά από τις “επεμβάσεις” αυτές των ζώων: πρωτόγονη αντισηψία και ασηψία, αφαιμάξη, αιμόσταση, βοτανοθεραπεία, υποκλυσμούς. Ανάμεσα σ’ αυτά ιστορούν ότι διδάχτηκε από τα ζώα και τη θεραπεία του καταρράκτη, με τη μέθοδο της καταβύθισης του φακού. Την πρωτόγονη αυτή θεραπευτική επέμβαση, όπως παραδίδεται από τον Γαληνό, ο

άνθρωπος την οφείλει στην παρατηρητικότητα ενός βοσκού, όταν είδε μια τυφλή κατσίκια του να τραυματίζεται στα μάτια από έναν αγκαθωτό θάμνο και να ξαναβρίσκει το φως της. Ο πελαργός πάλι, όπως και το πτηνό ίβις των Αιγυπτίων, που από τη φύση τους είναι δυσκοιλία, κάνουν “υποκλυσμούς”, παίρνοντας με το ράμφος τους νερό και τοποθετώντας το στο απευθυσμένο⁵.

Η εφαρμογή της “εξ ορμεμφύτου” ή ενστικτώδους αυτής κτηνιατρικής στον άνθρωπο, ονομάζεται ιατρική “εκ μιμήσεως” των ζώων και αντιπροσωπεύει ακόμα και σήμερα την ιατρική ορισμένων πρωτόγονων λαών.

Εμπειρική κτηνιατρική

Στις νοσηρές εκείνες καταστάσεις, που τα αίτια γίνονταν εύκολα αντιληπτά, υπήρχε τις περισσότερες φορές η δυνατότητα θεραπείας με απομάκρυνση του φανερού βλαπτικού παράγοντα. Αυτό θα μπορούσε να συμβεί σε περιπτώσεις που η αιτία ήταν εξωγενής, όπως στους τραυματισμούς και τις δερματικές παρασιτώσεις. Εδώ, η απομάκρυνση της πέτρας, του αγκαθιού, του βέλους ή του παρασίτου ανακούφιζε από τον πόνο και η φύση αναλάμβανε στη συνέχεια την αποθεραπεία του ανθρώπου ή του ζώου που έπασχε. Παράλληλα, θα μπορούσαμε ίσως να αναφέρουμε και μια σειρά εμπειρικών αρχικά επεμβάσεων, που είχαν για σκοπό την τιθάσευση των κατοικίδιων ζώων, καθιστώντας αυτά πιο ευάγωγα, όπως η αποκοπή των κεράτων και ο ευνουχισμός.

Ο εμπειρισμός αυτός, πρωτόγονος στην αρχική του φάση, άρχισε να πλουτίζεται σιγά σιγά με νέα στοιχεία και εμπειρίες και να διαμορφώνεται με το πέρασμα του χρόνου σ’ έναν καινούργιο τρόπο αιτιολογικής και θεραπευτικής αντιμετώπισης της έννοιας “νόσος”, δημιουργώντας αυτό που ονομάζουμε *εμπειρική ιατρική* και *εμπειρική κτηνιατρική*.

Πολλές από τις εμπειρίες αυτές εδραιώθηκαν στην επιστημονική ιατρική και κτηνιατρική. Άλλες έπεσαν σε αχρηστία γιατί ήταν δυσεφάρμοστες ή γιατί τα αποτελέσματά τους ήταν αμφίβολα ή και ανύπαρκτα. Τέλος, ένα μεγάλο μέρος από αυτές τις εμπειρίες διατηρήθηκε μέχρι τις μέρες μας και θα εξακολουθεί να βρίσκει εφαρμογή για μεγάλο ακόμα χρονικό διάστημα.

Μαγική κτηνιατρική

Αντίθετα, σε νοσηρές καταστάσεις, κυρίως εσωτερικής παθολογίας, που η αιτιολογία τους πα-

ρέμενε άγνωστη, μια και δεν μπορούσαν αυτές να αποδοθούν σε φανερούς βλαπτικούς παράγοντες, ευπρόσιτους στις αισθήσεις, συνέβη το ίδιο που συνέβαινε και για τις φυσιολογικές εκδηλώσεις της ζωής, όπως είναι η γονιμοποίηση, η γέννηση ή ο θάνατος.

Στην προσπάθεια αντιμετώπισης αυτών των φαινομένων, αναγνωρίστηκαν υπερφυσικές δυνάμεις σε μυστηριώδη, ανύπαρκτα στην πραγματικότητα όντα, που προέρχονται από τις ανεξερεύνητες περιοχές του μυστηρίου και προκαλούν ανατομικές βλάβες ή λειτουργικές διαταραχές, διεισδύοντας αόρατα στον οργανισμό με τον ίδιο τρόπο που αυτός προσβάλλεται φανερά από ένα απτό εξωγενές αίτιο, όπως ένα αγκάθι ή ένα παράσιτο.

Για παράδειγμα το *σμερδάκι* ή ο *νταούτης*, δυο υπερφυσικά φανταστικά όντα, που κατά την αντίληψη των κτηνοτρόφων, αποδεκάτιζαν τα κοπάδια στις ανθρακόπληκτες περιοχές της ελληνικής υπαίθρου μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, ανήκουν οπωσδήποτε στα τελευταία υπολείμματα της οπισθοφυλακής αυτών των αντιλήψεων⁶.

Ορισμένες παθολογικές καταστάσεις έχουν αποδοθεί και στη δυσεξηγήτη βλαπτική δράση ορατών, αλλά άπειρα μακρινών παραγόντων, όπως είναι τα ουράνια σώματα ή τα διάφορα μετεωρολογικά φαινόμενα, ιδιαίτερα όταν αυτά τα τελευταία διέπονται από κάποια περιοδικότητα.

Η εξοικείωση του έμφοβου και ανυπεράσπιστου ανθρώπου προς τα στοιχεία αυτά της φύσης και η αναγνώριση σ’ αυτά, εκτός από την υπερφυσική βλαπτική τους δύναμη, και θεραπευτικών ιδιοτήτων, δημιούργησε την αντίληψη μιας άλλης ιατρικής, της *μαγικής ιατρικής* και *μαγικής κτηνιατρικής*, όπου η θεραπεία επιδιώκεται με προσπάθειες εξευμενισμού των υπερφυσικών αυτών δυνάμεων⁷.

Ιερατική κτηνιατρική

Όπως παρατηρεί ο Castiglioni, από την πρωτόγονη εμπειρική και μαγική ιατρική αναπτύχθηκε η ιερατική ιατρική με λογική αναγκαιότητα. Μια υποθετική επαφή με τις δυνάμεις που προαναφέραμε διατηρούσαν οργανωμένες κάστες, επιφορτισμένες με την εξυπηρέτηση των συλλογικών αναγκών της φυλής.

Τα άτομα που ανήκαν σ’ αυτές τις κάστες είναι δυνατό να εκπροσωπούσαν οι πολεμικοί αρχηγοί,

αφού εκτελούσαν παράλληλα και χρέη θρησκευτικού ηγέτη, μια και ο λαός αναγνώριζε σ' αυτούς, πέρα από την ικανότητα της υποταγής των εχθρών, και τη δυνατότητα υποταγής των δυνάμεων της φύσης. Μπορεί, ακόμα, να ήταν ιερείς των αρχέγονων θρησκειών, που οι οπαδοί τους τους θεωρούσαν διαμεσολαβητές ανάμεσα στις ανώτερες υπερφυσικές δυνάμεις και τους ανθρώπους και, όχι λίγες φορές, τους αναγνώριζαν την ιδιότητα της θεότητας.

Στα πρόσωπα των ανθρώπων αυτών η θρησκεία και η ιατρική είχαν έναν κοινό τόπο συνάντησης: την καταπολέμηση του κακού, που σ' αυτό ανήκε και η αρρώστια.

Οι αντιπρόσωποι αυτοί του θείου πάνω στη γη εξακολουθούσαν να ασκούν και σε μεταγενέστερους χρόνους ένα είδος *ιερατικής ιατρικής* και *ιερατικής κτηνιατρικής*, καταφεύγοντας σε επωδές και παρακλήσεις μέσα στους αρχαίους ναούς-θεραπευτήρια ή και εγκοιμίσεις για τους ανθρώπους. Παράλληλα έκαναν χρήση απλών φαρμάκων, ε-

κτελούσαν απλές χειρουργικές επεμβάσεις ή, ακόμα, ασκούσαν καθήκοντα οιωνοσκόπου ή σπλαγχοσκόπου, καθιερώνοντας με τον τρόπο αυτό τις πρόδρομες μορφές του σημερινού κρεοσκόπου κτηνιάτρου.

*

Γενικά, σημειώνει ο Castiglioni, μπορούμε να πούμε πως η μαγεία, μητέρα και τέκνο ταυτόχρονα των δεισιδαιμονιών και της αμάθειας, προηγήθηκε από την επιστήμη, δηλαδή τη γνώση, και ότι υπάρχει σχεδόν πάντοτε ένας κοινός τόπος, όπου ο εμπειρισμός συναντιέται με τη μαγική αντίληψη. Η ιατρική εμπειρική γνώση, πριν περιβληθεί το μανδύα της επιστήμης, στηρίχτηκε στους ηγεμόνες, τους ήρωες ή, κυρίως, τους ιερείς. Ακολουθώντας μαζί τους τα μονοπάτια του μυστικισμού, εγκαταστάθηκε στα ιερά τεμένη και άλση, που έγιναν οι ναοί και τα σχολεία της για πολλές εκατονταετίες.